

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної педагогіки
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи КорОс1-М20z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
за освітньою програмою
Олігофренопедагогіка
Марченко Ольга Анатоліївна

Керівник:
Докучина Т.О.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	6
1.1. Екологічне виховання як напрям виховної роботи.....	6
1.2. Екологічна компетентність учнів як результат екологічного виховання....	16
1.3. Особливості екологічного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями.....	24
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	31
2.1. Методика дослідження екологічної компетентності молодших школярів.....	31
2.2. Результати дослідження екологічної компетентності молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.....	40
2.3. Програма екологічного виховання учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями.....	51
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток культури особистості має вагоме значення для суспільства. Значна кількість екологічних проблем, що існують сьогодні, обумовлені не лише відсутністю економічних та технічних умов збереження природного середовища, а й не сформованістю вміння людей взаємодіяти з природою, бережливо ставитись до її ресурсів, відтворювати та примножувати її багатства. Такі негативні тенденції у сфері природо збереження є результат несформованої на достатньому рівні екологічної культури та компетентності, яку слід формувати починаючи з дитинства, задля гармонійного існування особистості в природі та успішного життя людей в цілому.

У молодшому шкільному віці відбувається становлення бережливого ставлення до природи, а сформовані у цей період соціальні почуття і ставлення стають цінностями, які скеровують поведінку людей, визначають їх світогляд, вчинки протягом життя. Закладені у дітей основи екологічної культури впливають на їхнє ставлення до природи й у дорослому віці, проявляються у діях та вчинках, спрямованих на збереження та відтворення природи, гармонійну взаємодію з нею.

У педагогіці дослідженню проблеми екологічного виховання присвячені наукові праці багатьох вчених, які своїх дослідженнях визначають актуальним та необхідним формування свідомого ставлення до природи шляхом безпосередньої взаємодії з нею, розширення та збагачення знань про природу, правила поведінки її збереження та відтворення. Теоретичні та методичні основи екологічної освіти та виховання вивчали: Т. Баранова, І. Зазюн, З. Запорожан, І. Зверева, З. Кирилова, Н. Коваль, Н. Панасенко, С. Совгіра, І. Суравегіна та ін. Вивченню особливостей екологічного виховання учнів у закладах освіти та у позашкільній системі освіти присвячені праці Г. Білявського, О. Власенко, А. Волкової, В. Маршицької, Г. Пустовіт, С. Скрипник та ін.

У корекційній педагогіці вивчення окремих аспектів визначеної проблеми здійснювали Г. Блеч, А. Головата, І. Гребеннікова, Г. Гумерова, І. Дмитрієва,

С. Миронова, О. Мігунова, Л. Одинченко, Л. Співак, Я. Співак, С. Трикоз, та ін. Все ж незважаючи на дослідження вчених проблема екологічного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями залишається актуальною, зважаючи на стрімкі темпи погіршення стану навколишнього середовища, руйнівних впливів на природу та екологію довкілля. Актуальність проблеми обумовила вибір теми нашого дослідження: «Екологічне виховання молодших школярів з інтелектуальними порушеннями».

Мета дослідження: розробити програму екологічного виховання для молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Об'єктом дослідження є екологічне виховання учнів з інтелектуальними порушеннями.

Предметом дослідження є програма екологічного виховання молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сутності екологічного компетентності та екологічної культури учнів у загальній педагогіці.

2. Визначити особливості реалізації завдань екологічного виховання учнів з інтелектуальними порушеннями.

3. Розробити методику та експериментально дослідити рівень сформованості екологічної компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями.

4. Розробити програму екологічного виховання для молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження: аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури; бесіда; спостереження; методика «Незакінчені речення»; методика «Обери картинку»; методика «Аналіз ситуацій»; спостереження.

Теоретичне значення роботи. Визначені у дипломній роботі компоненти екологічної компетентності є доповненням до вивчення компетентності сучасного учня та випускника у системі загальної та спеціальної освіти.

Результати емпіричного дослідження екологічної компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями є частиною досліджень особистості цієї категорії учнів. Розроблена програма екологічного виховання молодших школярів з інтелектуальними порушеннями, яка спрямована на формування екологічної компетентності сприяє розширенню системи форм і методів виховання цієї категорії дітей, системності реалізації завдань екологічного виховання.

Практичне значення роботи. Матеріали дипломної роботи магістра можуть використовуватись студентами при вивченні корекційної психопедагогіки, сімейного виховання дітей з особливими освітніми потребами; під час проходження педагогічної практики. Методику констатувального експерименту та розроблену програму екологічного виховання можуть використовувати педагоги спеціальних закладів загальної середньої освіти у роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями з метою підвищення ефективності формування екологічної компетентності учнів як ключової компетентності, реалізації завдань екологічного виховання як напряму виховної роботи та активізації співпраці закладу освіти і сім'ї дітей.

Дослідження було проведено на базі КЗО КБПНРЦ «Натхнення» Дніпропетровської обласної ради. У дослідженні брало участь 24 учні з інтелектуальними порушеннями 3-4 класів.

Апробація результатів дослідження. За результатами дослідження було опубліковано статтю. Апробація результатів дослідження відбувалась на звітних наукових конференціях студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка за підсумками НДР у 2020р., 2021 р..

Дипломна робота магістра складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (53 найменування). Загальний обсяг дипломної роботи магістра 78 сторінок, з них – 72 сторінки основного тексту.

ВИСНОВКИ

Вивчення проблеми екологічного виховання учнів з інтелектуальними порушеннями дозволило зробити наступні висновки:

1. Проблема екологічного виховання дітей є актуальною, зважаючи на значущість та необхідність ціннісного та бережливого ставлення до природи, її ресурсів, навколишнього середовища. Екологічне виховання передусім спрямоване на формування в учнів екологічно доцільного способу життя, вироблення вмінь та навичок екологічної та природознавчої компетентності. Вони покликані забезпечити підростаюче покоління знаннями про взаємозв'язок природи і суспільства, допомогти усвідомити значення природи для суспільства в цілому і кожної людини зокрема, сформувати потребу і вміння брати активну участь в збереженні та покращенні навколишнього середовища.

Показником успішного екологічного виховання учнів є сформованість екологічної компетентності. Екологічна компетентність є інтегрованою складною системою, що містить когнітивний, мотиваційний, операційний компоненти. Впровадження компетентнісного підходу вимагає системної переорієнтації мети, завдань, внесення змін до змісту та розробку нових форм і методів екологічного виховання.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що у дітей з інтелектуальними порушеннями відзначаються особливості формування екологічної культури та компетентності, що обумовлено наявними порушеннями пізнавальної діяльності. Проте відзначається позитивна динаміка її формування у старших класах, хоча й є не достатньо виразною. Дослідження вчених засвідчили необхідність створення спеціальних умов для формування екологічної компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями з урахуванням індивідуальних, вікових та психофізіологічних особливостей молодших школярів з порушеннями інтелекту; з опорою на базовий рівень сформованості ставлення до природи та екологічних уявлень; шляхом забезпечення

безперервності процесу формування екологічної культури та включення в еколого-орієнтовану діяльність.

2. Метою констатувального етапу дослідження було визначити рівень та особливості екологічної компетентності молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. У відповідності до визначення екологічної компетентності та навчальної програми з природознавства для учнів 1-5 класів «Природознавство» було визначено три компоненти, зокрема: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-практичний. До кожного з компонентів екологічної компетентності були розроблені відповідні критерії. Для оцінки визначених критеріїв різних компонентів екологічної компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями були обрані такі методи дослідження: бесіда; методика «Незакінчені речення»; методика «Обери картинку»; методика «Аналіз ситуацій»; спостереження. Проведення констатувального експерименту відбувалось індивідуально з кожним учнем та не було разовим, оскільки передбачало урахування особливостей учнів, динаміку втомлюваності, настроїв та ін.

3. Результати констатувального експерименту засвідчили переважання низького (45,83%) та середнього (54,17%) рівнів сформованості екологічної компетентності учнів з інтелектуальним порушеннями. Основними особливостями екологічної компетентності цієї категорії учнів є відсутність цілісної системи уявлень про взаємозв'язок людини і природи, заходи природоохоронної діяльності; не достатнє розуміння впливу діяльності людини на природу; пасивне ставлення до природи та її збереження і покращення; не сформованість екологічних вмінь та не самостійність дотримання правил і норм природоохоронної поведінки. Результати дослідження засвідчили необхідність удосконалення існуючих форм та методів екологічного виховання учнів з інтелектуальним порушеннями.

4. Теоретичне та експериментальне дослідження обумовило необхідність розробки та обґрунтування програми екологічного виховання молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. Розроблена програма екологічного

виховання для учнів 3-го класу спрямована на формування екологічної компетентності учнів з інтелектуальними порушеннями. Для реалізації програми визначені педагогічні умови її ефективності: комплексний підхід до організації процесу екологічного виховання, що передбачає узгодженість виховного та навчального впливів на учнів; оновлення та систематизація форм та методів екологічного виховання у позакласній роботі; екологічна компетентність педагогів як приклад для учнів з інтелектуальними порушеннями; залучення сім'ї до екологічного виховання учнів з інтелектуальними порушеннями.

Однією з основних умов ефективності реалізації програми було забезпечення взаємозв'язку навчальної та позакласної діяльності. З метою її реалізації екологічне виховання здійснювалось на уроках природничих наук; забезпечувались міжпредметні зв'язки, що передбачало екологічний зміст різних уроків. У позакласній діяльності програма реалізовувалась шляхом розробки системи занять, які містять різні форми та методи екологічного виховання; випуску стінгазети «Юний еколог»; розробки проекту «Екологічна компетентність батьків».

Отже, проведене дослідження засвідчило недостатній рівень сформованості екологічної компетентності як однієї з основних компетентностей сучасного учня, що обумовило необхідність розробки програми екологічного виховання. Реалізація програми передбачає єдність змісту екологічного навчання та виховання, роботу з учнями та батьками.

Перспективними напрямками дослідження буде розробка та апробація цілісної програми екологічного виховання для учнів початкової школи та методичного посібника для батьків по формуванню екологічної компетентності дітей з інтелектуальними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусенко І.В. Формування екологічних умінь як складник природознавчої компетентності. *Початкова школа*. 2013. №12. С. 22-26.
2. Безлюдна Н. Психолого-педагогічні основи екологічного виховання учнів початкової школи. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 46. С. 221-225.
3. Борзик О.Б., Шепель І.М. Шляхи виховання екологічної культури в освітньо-виховному процесі початкової школи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць / ред. кол.: А.В. Сущенко та ін. Запоріжжя : КПУ, 2019. Вип. 63. Т. 1. С.105–109.
4. Вержиховська О.М., Рудзевич І.Л. Теорія і методика виховання дітей в спеціальній школі: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 291 с.
5. Власенко О.М. Проблема екологічного виховання школярів – основна складова навчально-виховної роботи. *Проблеми формування екологічної свідомості особистості*: зб. наук. праць / за ред. О.А. Дубасенюк, О.Є. Антонової. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2003. С. 25-28.
6. Герасимчук О.Л. Екологічне виховання в контексті сучасної парадигми сталого розвитку. *Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 травня 2014 р.) / за ред. О.А. Дубасенюк, В.А. Ковальчук. Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2014. С. 401-406.
7. Герасімова Н.Є., Герасімова І.В. Психолого-педагогічні умови формування екологічної культури молодшого школяра. *Інновації в початковій освіті: проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення*: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (21-22 березня 2019 р.). Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 21-25.
<http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12248/1/6.pdf>

8. Гребенникова И.А. Изучение сензитивного периода формирования экологической культуры у умственно отсталых учащихся. *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2010. № 3. С. 5-8.

9. Гребенникова И.А. Система работы по формированию основ экологической культуры у умственно отсталых учащихся младших классов: автореф. дис.... на соискание ученой степени канд. пед. наук: 13.00.03. Москва. 2010. <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-03/dissertaciya-sistema-raboty-po-formirovaniyu-osnov-ekologicheskoy-kultury-u-umstvenno-otstalyh-uchaschihsya-mladshih-klassov#ixzz6dEEwRZo4>.

10. Грінь С.О., Довбишова Н.О., Мананкова В.Л. Екологічне виховання дітей як внесок у майбутнє планети. *Молодий вчений*. 2016. № 12 (39). С. 412-416.

11. Groshovenko O.P. Світоглядно-екологічний підхід до змісту природничої освіти в школі I ступеня. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 2 (88). С. 96-100.

12. Гумерова Г.Р. Формирование экологического сознания у детей с интеллектуальной недостаточностью. *Специальное образование*. 2012. № 7. С. 54–58.

13. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1996. 480 с.

14. Дмитрієва І.В., Співак Я.О. Дослідження рівня сформованості екологічної культури учнів спеціальної школи. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна*. 2012. Вип. 20(2). С. 67-75.

15. Єрмаков І.Г., Пузіков Д.О. Розвивати життєву компетентність. *Шкільний світ*. 2005. № 37. 172 с.

16. Зотина М., Горбунова О. Формирование бережного отношения к природе у детей младшего школьного возраста с легкой степенью умственной

отсталости. *Интерактивная наука*. 2020. № 2 (48). С. 15-17.
<https://phsreda.com/e-articles/132/action132-74485.pdf>.

17. Колишкіна А. Дослідження стану сформованості екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені ВО Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 227-232.

18. Коновальчук І. Теоретичні й технологічні аспекти формування екологічної компетентності молодших школярів. *Молодь і ринок*. 2016. № 5. С. 20-24.

19. Концепція екологічної освіти України. Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 2002. №7. С. 3-23.

20. Концепція Нової української школи. 2016.
<https://www.pedrada.com.ua/article/2372-ad-fontes-pro-kontseptsyu-novo-ukranksko-shkoli>.

21. Кот Ю.В., Кот І.В., Білоусова Н.В., Долматова М.П. Екологічне виховання учнів початкових класів загальноосвітньої школи: педагогічна проблема та шляхи її вирішення. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. психолого-педагогічні науки*. 2018. № 2. С. 33-39.

22. Куриленко Н.В. Поняття про екологічну компетентність, її структуру та умови формування у процесі навчання фізики учнів основної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія Педагогічні науки : фізика і математика у вищій і середній школі*. 2013. № 12. С. 30–38.

23. Курилович А.Ю. Екологічне виховання учнів початкових класів як педагогічна проблема. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 11. С. 130-136.

24. Левків С.П. Формування екологічної компетентності учнів на уроках біології. *Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном* : зб. наук. праць / за заг. ред. С.С. Вітвицької, Н.М. Мирончук. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. <http://eprints.zu.edu.ua/14454/1/31.pdf>

25. Луц О.Н. Проект «Радуга» («Единство разума и сердца»). Экологическое воспитание учащихся начальных классов. *Початкове навчання та виховання*. 2010. № 24 (244). С.43-51.

26. Мандрик О.М., Мальований М.С., Орфанова М.М. Екологічна освіта та екологічне виховання. *Науково-технічний журнал*. 2019. № 1 (19). С. 130-139.

27. Маршицька В.В. Сутнісні характеристики екологічної компетентності учнів початкової школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Київ, 2005. Кн. 2. Вип. 8. С. 20-26.

28. Матвеева Н.О. Теорія і методика виховання: формування екологічної культури молодших школярів: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2013. 147 с.

29. Матузова І.Г. Структура моделі системних професійно важливих характеристик екологічно вихованого фахівця. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2011. Вип. 13. С. 116-124.

30. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2015. 312 с.

31. Молодиченко В.В., Сердюк А.М., Молодиченко Н.А. Педагогічні умови формування екологічної компетентності учнів початкової школи. *Теорія та методика навчання (з галузей знань)*. 2020. Вип. 20. Т. 3. С. 11-16. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2020-20-3-2>

32. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія: Тлумачний словник. Київ : Либідь, 2004. 376 с.

33. Набочук О.Ю. Розвиток екологічної свідомості особистості: актуальність проблеми. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип.20. С. 449-463. <file:///C:/Documents%20and%20Settings/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/159769-349172-1-SM.pdf>.

34. Навчальна програма для підготовчих, 1-5 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей «Природознавство» / укл. С.В. Трикоз, Г.О. Блеч. Київ. 2014. 48 с.

35. Одинченко Л.К., Головата А.О. Педагогічні умови формування в розумово відсталих молодших школярів понять природо-географічного змісту. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. № 14 (225). Ч. III. С. 117-142.

36. Павлюк С., Шмаль В. Екологія душі школяра – екологія природи. *Початкова школа*. 2007. № 6. С. 16-17.

37. Попова І.В. Поняття і структура екологічного виховання особистості в системі виховної діяльності. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2016. Вип.46. Ч. I. С. 151-165.

38. Постанова Кабінету міністрів України Про затвердження Державного стандарту початкової освіти від 21 лютого 2018 р. № 87. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>.

39. Прокопенко О., Демидова Т. Екологічне виховання у процесі вивчення біології. *Рідна школа*. 2005. № 3. С. 72-75.

40. Пруцакова О. П. Сутність та види екологічної компетентності. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. / ред. О.В. Сухомлинська. Київ, 2005. Вип. 8. Кн. 2. 390 с.

41. Пустовіт Н. Критерії і показники екологічної компетентності школярів. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2008. № 1. С. 109-113.

42. Пятишева І.П. Екологічна освіта в умовах екологічної кризи. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 53. С. 103-114. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/visnik_53_101.pdf/

43. Ратушняк О.М. Формування екологічної компетентності учнів початкової школи. *Методика початкового навчання і дошкільного виховання*: зб. наук. праць. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2014 Вип. 16 (1–2014) С. 325-330.

44. Розсоха А., Дудка І., Носаченко В. Система оцінювання формування екологічної компетентності учнів. *Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасна гуманітаристика»*. 2019. С. 83-88.

<http://ephsheir.phdpu.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/4446/9.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

45. Салтовський О. І. Основи соціальної екології. Київ : МАУП, 1997. 168 с.
46. Свириденко А.В. Екологічне виховання учнів початкових класів в процесі гурткової діяльності. *Science, research, development: Miedzynarodna naukovi-praktycznej konferencji*, 2018. 5. pp. 100-104.
47. Скрипник С.В., Шевченко С.М. Специфічність екологічної освіти і виховання. *VinSmartEco*: зб. матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (16-18 травня 2019). Вінниця: КВНЗ Вінницька академія неперервної освіти, 2019. С. 413-416.
48. Словник-довідник сучасних екологічних та природоохоронних термінів / укл. Г.Є. Гончаренко, С.В. Совгіра. Київ : Наук. світ, 2010. 67 с.
49. Співак Л.А., Мігунова О.В. Педагогічне забезпечення формування в учнів з обмеженими можливостями екологічної культури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. № 4 (85). С. 215-225.
50. Співак Я.О. Теоретико-методичні засади формування в розумово відсталих підлітків екологічної культури при вивченні природознавства. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2013. Вип. 23. С. 233-236.
51. Удовиченко І.В. Наступність екологічної освіти і виховання школярів в Україні та за кордоном. *Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2007. С. 75 - 82.
52. Шмалей С.В. Екологічна особистість: монографія. Київ : Бібліотека офіційних документів, 1999. 232 с.
53. Шумілова А.В. Формування екологічної свідомості школярів еколого-освітніми заходами НПП «Слобожанський». *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Екологія»*. 2015. Вип. 13 С. 104-11.